

ARCHIVO
DE
PREHISTORIA **L**EVANTINA

HOMENAJE A D. DOMINGO FLETCHER
TOMO III

SERVICIO DE INVESTIGACIÓN PREHISTORICA
DE LA EXCMA. DIPVTACION PROVINCIAL DE VALENCIA

VOL XIX

VALENCIA MCMLXXXIX

ARCHIVO DE PREHISTORIA LEVANTINA

XIX

A R C H I V O

DE

PREHISTORIA LEVANTINA

HOMENAJE A D. DOMINGO FLETCHER VALLS

T O M O I I I

SERVICIO DE INVESTIGACION PREHISTORICA
DE LA EXCELENTISIMA DIPUTACION
PROVINCIAL DE VALENCIA

VOL. XIX

VALENCIA, MCMLXXXIX

ISBN: 84-85402-55-3

I.S.S.N.: 0210-3230

DEPOSITO LEGAL: V. 886-1989

EDITORIAL F. DOMENECH, S. A.—Gremis, 12. 46014 Valencia
IMPRESO EN ESPAÑA

INDICE GENERAL

	<u>Págs.</u>
J. M. MARTINEZ GARCIA: La necrópolis ibérica de Las Peñas (Zarra, Valencia).	7
P. LILLO CARPIO y D. SERRANO VAREZ: Los fragmentos escultóricos ibéricos del Agua Salada (Alcantarilla, Murcia).	77
F. ARASA I GIL: Una estela ibérica de Bell-lloc (La Plana Alta).	91
F. ESTEVE GALVEZ: La lápida ibérica de Cabanes.	103
P. ANGOT: Pour une lecture affinée de l'alphabet ibère.	117
H. BONET ROSADO y C. MATA PARREÑO: Nuevos grafitos e inscripciones ibéricas valencianas.	131
E. A. LLOBREGAT: Los «graffiti» en escritura grecoibérica y púnica de la Illeta dels Banyets, El Campello (Alicante).	149
I. TOMAS FERRE: Disco de plomo, escrito, del Pico de los Ajos (Yátova, Valencia).	167
L. SILGO GAUCHE: Sobre los valores fonéticos que anota la escritura del Algarbe.	173
J. A. CORREA: Inscripción vascular indígena hallada en Baeza (Jaén).	183
L. PEREZ VILATELA: Notas sobre la jefatura de Viriato en relación con la Ulterior.	191
A. RIBERA I LACOMBA: Domingo Fletcher y la fundación de Valencia.	205
J. MONTESINOS I MARTINEZ: Terra sigillata en Valentia: Productos gálicos.	213
C. ARANEGUI GASCO: Statera romana hallada en Valencia.	263
J. CORELL VICENT: Notas sobre epigrafía romana del País Valenciano.	271
E. LLUECA UBEDA: Arqueología de la Vall de Segó.	283
P. P. RIPOLLES: Las fraccionarias ampuritanas. Estado de la investigación.	303
F. MATEU Y LLOPIS: Temas ibéricos en las «Décadas» de Gaspar Escolano de 1610-1611.	319
A. VENTURA: L'Aljub de Montsant en el solar de la Xàtiva romana.	331
E. JUAN NAVARRO e I. PASTOR CUBILLO: El yacimiento de época visigótica de Pla de Nadal.	357
R. AZUAR RUIZ: El conjunto religioso del Ribat califal de las dunas de Guardamar (Alicante).	375
F. RUBIO GOMIS: Memoria sobre el yacimiento medieval del Sompo, Cocentaina (Alicante).	385
J. V. LERMA ALEGRIA: Tipología de la loza decorada de Paterna/Manises.	411
V. VILAR HUESO: El primer muro de Jerusalén antes del destierro.	429

FERRAN ARASA I GIL
(Castelló)

UNA ESTELA IBERICA DE BELL-LLOC (LA PLANA ALTA)

I. NOTÍCIA DE LA TROBALLA

Fou trobada fa alguns anys en una finca d'en Josep Sabater, situada a la partida de Les Llànties, al vessant S-SE d'una llometa de 361 m. d'altitud que s'alça a la banda NW del pla que s'estén cap a La Vilanova d'Alcolea, on apareixen alguns vestigis ceràmics principalment d'època ibèrica, però també d'època romana i medieval (1). En l'actualitat es conserva en casa d'en Víctor Bort, de Bell-lloc, qui va donar una primera notícia (2).

II. DESCRIPCIÓ

El monument és una estela d'arenisca rogenca del terreny (3), de forma aproximadament rectangular, amb l'extrem superior arrodonit, les dimensions màximes de la qual són 63 cm. d'alçada, 34 cm. d'amplada i 17 cm. de grossària. El costat inferior apareix trencat, igual que l'extrem superior esquerre, mentre que tota la vora dreta de la cara en què figura la inscripció està molt desgastada. Presenta dues carteles de forma rectangular, situada una a l'interior de l'altra, la banda dreta de les quals ha desaparegut esborrada pel desgast que ha sofert la peça. La més petita i situada a

---

(1) Vegeu full núm. 593 del mapa topogràfic de l'«Instituto Geográfico Catastral», E. 1:50.000, «Cuevas de Vinromá», Madrid, 1952.

(2) V. BORT: «La història del nostre poble». Les Fulles, I. Asociación Cultural «Benifayxó». Benlloch, 1984. Vull agrair a en Víctor Bort les facilitats que em va donar per el seu estudi. En Domènec Fletcher atengué —com sempre, amablement— les meues consultes. La inscripció ha estat posteriorment recollida per F. ESTEVE GALVEZ, «L'amollonament de la Via Augusta en el Pla de l'Arc», en *Estudis Castellonencs*, 4, Castellón de la Plana, 1987, en premsa.

(3) Vegeu full 616 del «Mapa Geológico de España», E. 1:50.000, «Villafamés». Madrid, 1973, on figuren aquesta mena de materials a la banda occidental de la Maigmudella i a l'est de les Santes.

l'interior amida 17'5 cm. d'alçada, mentre que de la seua llargària es conserven 22 cm., podent-se restituir aquesta en uns 23'5 cm. La més gran i exterior amida 29'5 cm. d'alçada, conservant-se de la seua llargària 28 cm. Els marges que hi ha entre les dues carteles als costats esquerre i inferior tenen uns 3 cm. d'amplada. Ambdues estan unides per un petit segment transversal situat a 7'5 cm. de la línia superior del requadre intern. La banda dreta degué ser, possiblement, simètrica a l'esquerra, per la qual cosa el requadre extern degué amidar igualment 29'5 cm. d'amplada i tenir una forma quadrada. El camp epigràfic està delimitat per les dues línies superiors d'ambdues carteles, i per la part corresponent dels laterals del requadre extern, conservat només a la banda esquerra, i amida 9 cm. d'alçada, essent la seua amplada semblant a la del requadre exterior, o siga uns 29'5 cm. Tanmateix, l'espai ocupat pels signes conservats amida uns 22 cm. de llargada. Finalment, val a dir que l'espai interior del requadre intern resta completament llis, sense cap motiu ornamental.

El text està format per dues línies. Els signes tenen una alçada bastant regular entorn dels 2 cm. La primera línia presenta un esvorell al seu inici que pot haver afectat un primer signe, del qual, però, no hi ha indicis suficients com per a donar una lectura segura, ni tan sols per a assegurar la seua existència. Segueixen cinc signes, i un espai desgastat en què podria haver-ne figurat un altre. La segona línia presenta quatre signes que apareixen ben conservats, restant després del darrer un espai buit fins a la zona desgastada. El deficient estat de conservació del monument impedeix una lliçó segura i completa del text, per la qual cosa proposo una lectura que s'ajusta al conjunt de signes visibles, així com una hipòtesi de restitució raonada i raonable.

III. HIPÒTESI DE LECTURA

Com ja hem vist, un petit esvorell en la banda esquerra del monument, situat a l'altura de l'inici de la primera línia, obre la possibilitat a l'existència d'un signe anterior al primer grafema visible. No obstant, l'espai que resta entre el traçat hipotètic de la cartela externa —desapareguda tot just a l'angle superior esquerre— i aquest primer signe és molt reduït, i vista l'amplària mitjana dels altres signes visibles, així com la inexistència de vestigis que puguen indicar la seua presència, no sembla molt segur que haja existit en realitat. L'erosió de la banda dreta podria haver afectat un hipotètic sisè signe de la primera línia, la qual, d'aquesta manera, ocuparia tota la llargària del camp epigràfic. En conseqüència, la lectura del text que proposo és la següent: [?]Le.s.ba.i.[?] | e.n.m̃.i.

El tipus de grafemes utilitzats en aquesta inscripció és el corrent en l'epigrafia ibèrica (4). Es tracta, doncs, d'un text escrit en l'alfabet ibèric anomenat «llevantí» o «del Sudest» (5). Per tractar-se d'allò que formalment anomenen una estela, cal pensar

(4) Per a les formes més usuals dels grafemes de l'alfabet ibèric, vegeu en general: J. UNTERMANN: «Monumenta Linguarum Ibericarum II». Wiesbaden, 1980, pàgs. 49 a 58, vegeu pàg. 14.

(5) Vegeu un estat de la qüestió sobre els problemes de la llengua ibèrica en: D. FLETCHER VALLS: «Lengua y epigrafía ibéricas». En «Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas». Alicante, 1985, pàgs. 281-305.

què es tracta d'una inscripció funerària. El que sol aparèixer en aquest tipus de monuments és un nom propi de persona, un antropònim (6). Per tant, devem trobar-nos davant un antropònim, tal vegada sencer, o pot ser incomplet per la manca d'un o dos signes. El nom personal que hi trobem: [?].*l.e.s.ba.i*.[?], pot descompondre's, com és normal entre els noms personals ibèrics (7), en dos elements fàcilment destriables: [?].*l.e.s.*- i *-ba.i*.[?], i va seguit d'una seqüència de morfemes addicionals: *-e.n.* i *-m.i.*

Si considerem que el primer component està complet, ens trobaríem amb l'element *l.e.s.*-, que no compta amb molts paral·lels al lèxic ibèric. En el plom del Pico de los Ajos (Yátova) trobem els mots *l.a.s.i.r.a.* i *l.a.s.u.[r̄].ja.* (8), els quals, tot i tenint en compte la vacil·lació que sovint hom documenta en els textos ibèrics entre les vocals *e* i *a* (9), podrien tenir la mateixa arrel. També en un vas del Tossal de Sant Miquel de Lliria trobem el mot incomplet (...) *n.l.e.s.a.r.* (10), possiblement amb una arrel semblant.

Tanmateix, és en l'epigrafia llatina on trobem més paral·lels, com ara els antropònims *Lesso*, documentat a *Saguntum* (11) i, ja a l'àrea celtibèrica, a Botorrita (Zaragoza) (12); i *Lesurindataris* (Logroño) (13). Tenim també el topònim *Lesera*, que trobem en una inscripció llatina conservada a Morella (14), i que possiblement correspon al nom d'una localitat citada per Ptolomeu (15), potser emparentable amb l'hidrònim *Lesyros*, citat per Hecateu en la banda oriental d'Hispania (16). M. L. Albertos recull diversos paral·lels europeus en els camps de l'antroponímia: *Lessius* (Roma), *Lesurius* i *Lesuria* (Ravenna); i de la hidronímia: el belga *Lessia* l'antic ligur *Lesuros*, i el *Lesura*, avui Liesser, afluent del Mosel·la, assenyalant l'existència d'un radical semblant en l'antic irlandés i en el gal·lès, cosa per la qual no considera aquest element com ibèric (17).

Una restitució d'aquest primer element amb un altre signe inicial, hauria de comptar necessàriament amb un grafema de poca amplada, com ara el signe sil·làbic *ba*. Ens trobaríem, en aquest cas, amb un nou element: *ba.l.e.s.*-, possiblement una

(6) J. DE HOZ: «Las lenguas y la epigrafía prerromana de la Península Ibérica». Actas del VI Congreso Español de Estudios Clásicos. Madrid, 1983, pàg. 381-382.

(7) J. UNTERMANN: «Repertorio antroponímico ibérico». Archivo de Prehistoria Levantina, XVII. Valencia, 1987, pàg. 289-290.

(8) D. FLETCHER VALLS: «Los plomos ibéricos de Yátova (Valencia)». Serie de Trabajos Varios del S.I.P., núm. 66. Valencia, 1980, pàg. 65, núms. IIB-21 i IIB-24.

(9) M. L. ALBERTOS FIRMAT: «La onomástica personal primitiva de Hispania Tarraconense y Bética». Salamanca, 1966, pàg. 298-299.

(10) J. SILES: «Léxico de inscripciones ibéricas». Madrid, 1985, núm. 1.704. Els mots que apareixen recollits en aquest corpus aniran citats únicament amb aquesta referència bibliogràfica; aquells que hagen estat publicats posteriorment, portaran les referències bibliogràfiques específiques dels treballs en què han estat donats a conèixer.

(11) E. HÜBNER: «Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae». Berlín, 1896, núm. 3.852.

F. BELTRAN LLORIS: «Epigrafía Latina de Saguntum y su territorium. (Cronología. Territorium. Notas prosopográficas. Cuestiones Municipales)». Serie de Trabajos Varios del S.I.P., núm. 67. Valencia, 1980, núm. 46.

(12) G. FATAS CABEZA: «Contrebia Belaisca (Botorrita, Zaragoza). II. Tabula Contrebiensis». Monografías Arqueológicas, XXIII. Zaragoza, 1982, pàg. 92.

(13) HÜBNER: Op. cit. en la nota 11, núm. 2.900.

ALBERTOS: Op. cit. en la nota 9, pàg. 130.

(14) HÜBNER: Op. cit. en la nota 11, núm. 4.052.

F. ALFÓLDY: «Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón)». Serie de Trabajos Varios del S.I.P., núm. 55. Valencia, 1977.

F. ARASA I GIL: «Lesera. La Moleta dels Frares (El Forcall, Castelló). Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports». Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 2. Castelló de la Plana, 1987.

(15) PTOLEMEU II, 6. 63. Vegeu l'edició de C. MÜLLER: «Claudi Ptolemaei Geographia». I. París, 1883, pàg. 184-186.

(16) Vegeu l'edició de F. JACOBY: «Die Fragmente des Griechischen Historiker». I, Leiden, 1957.

(17) ALBERTOS FIRMAT: Op. cit. en la nota 9, pàg. 130.

variant de *be.l.e.s.*, element típic de l'antroponímia ibèrica de l'Est peninsular (18), que compta amb nombrosos paral·lels (19).

Quant al segon element, *-ba.i.[?]*, presenta una arrel bastant coneguda en el lèxic ibèric en posició inicial (20). És freqüent trobar-la seguida d'un grafema sil·làbic com ara *te.* en mots com *ba.i.te.s.ba.n.i.e.ca.r.s.e.* i *ba.i.te.s.gi.* (Castelló de la Plana) (21), *ba.i.te.s.i.r.* (La Vall d'Uixó) (22), *ba.i.te.s.bi.* (Ullastret) (23), etc.; d'un altre també sil·làbic com ara *ti.* en mots com *ba.i.ti.* (Azaila) (24), *ba.i.ti.ba.n.* (Llíria) (25), etc.; o d'una consonant sibilant *s.* en mots com *ba.i.s.* (26), *ba.i.s.e.bi.l.o.s.* (Empúries) (27), *ba.i.s.e.ta.s.* (Sinarcas) (28), etc. De fet, en el camp específic de l'antroponímia aquest element apareix sempre seguit d'una sibilant (29).

Sobre aquestes bases, i pensant en la possibilitat de l'existència d'un sisè signe en la primera línia, davant el morfema *-e.n.* podria resultar problemàtica l'existència d'un signe consonàntic com *te.*, a causa del contacte entre les dues vocals, encara que no ho seria amb *ti.*, la presència del qual permetria pensar en un nom com *l.e.s.ba.i.ti.* Tanmateix, segons els paral·lels esmentats, resulta més probable que aquest hipotètic sisè signe fos una *s.*, amb la qual cosa tindriem el nom *l.e.s.ba.i.s.* Coneixem un mot en què precisament trobem aquests dos elements, amb una variació vocàlica, el primer dels quals va precedit del signe *be-* formant un altre element ja citat abans: *be.l.a.s.ba.i.s.e.r.e.ba.n.* (Fraga) (30). Tot considerant la vacil·lació vocàlica que sovint es dona entre *a/e*, aquest podria ésser un paral·lel exacte del nom que trobem a la nostra inscripció, donant com a certa l'existència d'un primer signe desaparegut.

Quant al sufix *-e.n.*, A. Tovar assenyalà com podria tractar-se d'una marca de genitiu (31). Posteriorment, L. Michelena va apuntar la possibilitat que estigués relacionat amb el genitiu basc en *-(r)en* (32). Respecte al morfema *-m.i.* (33), cal assenyal·lar en primer lloc la inseguretats sobre el valor fonològic del primer grafema

(18) J. UNTERMANN: «Elementos de un atlas antroponímico de la Hispania Antigua». Madrid, 1965, pàg. 71.

SILES: Op. cit. en la nota 10, pàg. 116.

(19) Vegeu, per exemple, el lèxic de SILES, op. cit. nota 10, pàgs. 116-117; o el recent repertori antroponímico de UNTERMANN, op. cit. en la nota 7, pàgs. 299-300.

(20) Vegeu, en general, SILES, op. cit. en la nota 10, núms. 268-284.

G. BÄHR: «Baskisch und Iberisch», *Eusko-Jakintza*, II, Bayonne 1947, pàg. 420, va comparar el *ba.i.*-inicial ibèric amb el condicional basc.

(21) SILES: Op. cit. en la nota 10, núms. 27 i 273.

(22) SILES: Op. cit. en la nota 10, núm. 176, al plom anomenat Orleil III.

(23) SILES: Op. cit. en la nota 10, núm. 272.

(24) SILES: Op. cit. en la nota 10, núm. 277, qui pensa que pot tractar-se d'una variant de *ba.i.te.*

(25) SILES: Op. cit. en la nota 10, núm. 278.

(26) SILES: Op. cit. en la nota 10, núm. 282, en una moneda.

ALBERTOS FIRMAT: Op. cit. en la nota 9, pàg. 48, creu que es tracta d'un nom personal.

(27) SILES: Op. cit. en la nota 10, núm. 283.

(28) SILES: Op. cit. en la nota 10, núm. 284.

(29) UNTERMANN: Op. cit. en la nota 7, pàg. 298, qui recull dotze casos en què es dona aquest fenomen, entre ells alguns dels ací citats.

(30) SILES: Op. cit. en la nota 10, núm. 411. Vegeu la nota 8 sobre el problema de la vacil·lació vocàlica a l'ibèric.

(31) A. TOVAR: «El Euskera y sus parientes». Madrid, 1959, pàg. 21.

A. TOVAR: «The ancient Languages of Spain and Portugal». New York, 1961, pàg. 64.

(32) L. MICHELENA: «Ibérico -EN». *Actas del I Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica*. Salamanca, 1976, pàg. 361.

(33) J. UNTERMANN: «Ein neugefundener Steinaltar mit iberischer Inschrift aus Südf Frankreich». En «Homenaje a A. Tovar». Madrid, 1972, pàg. 467.

(34), al qual se li dóna un valor estrictament convencional (35). Apareix en posició final en nombrosos mots: *ta.r̄.ba.n.i.co.r̄.m.i.* (Canet lo Roig) (36); *s.a.ca.r.be.ta.n.m̄.i.* (Benassal) (37); *s.e.l.ta.r̄.m̄.i.* (Cabanes) (38), etc. Sovint es dóna una associació d'aquest morfema amb el sufix *-e.n.*, com ocorre en la nostra inscripció: *(...)r̄.e.n.m̄.i.* (Algimia de Almonacid) (39); *e.i.ce.ta.r̄.e.n.m̄.i.* (Oliete) (40); *o.s̄.i.o.ba.r̄.e.n.m̄.i.* (Ensérune) (41), etc. Apareix, sobretot, en inscripcions de caràcter funerari i en objectes diversos, cosa per la qual A. Tovar plantejà la possibilitat que podria tractar-se d'una terminació en genitiu o en datiu (42). Posteriorment, J. Untermann l'explica com a partícula possessiva (43). Darrerament, J. Siles assenyala com la interpretació més convenient per a aquest morfema és que es tracta d'un pronom personal de primera persona (44). En general, les hipòtesis existents sobre la seua interpretació concorden en assignar-li una funció pronominal.

La nostra inscripció presentaria, doncs, un típic formulari funerari en el qual podria identificar-se un antropònim amb estructura bimembre, més els morfemes addicionals *e.n.* i *-m̄.i.* Segons la tipologia de les inscripcions sepulcrales ibèriques darrerament establida per diferents lingüistes (45), l'estela de Bell-Lloc podria incloure's en el grup dels epitafis més breus, que presenten el nom del difunt seguit —en la major part dels casos— d'altres elements, com ara *-m̄.i.*, *-a.r.*, *-e.n.*, etc. Tanmateix, en cap dels casos estudiats no figura la combinació: nom personal + *-e.n.* (sufix de genitiu) + *-m̄.i.* (pronomen personal); només a l'estela de Cabanes —una de les més pròximes geogràficament a la de Bell-Lloc— trobem aquesta combinació d'elements, però amb la fórmula *s.e.l.ta.r.* intercalada entre els dos morfemes. Aquesta composició del formulari funerari la trobem, no obstant, en una inscripció recentment publicada: la ja citada d'Algimia de Almonacid, a banda d'altres paral·lels coneguts d'inscripcions sobre ceràmica.

IV. INTERPRETACIÓ

Segons hem vist, sembla tractar-se d'una estela funerària del mateix tipus que

(34) A. TOVAR: «Fonología del ibérico». En «Miscelánea en Homenaje a André Martinet», III. La Laguna, 1962, págs. 171-181.

D. FLETCHER VALLS: «De nuevo sobre el signo ibérico Y». *Varia I*. Valencia, 1979, págs. 183-189.

J. SILES: «Sobre el signo ibérico Y y los valores fonéticos que anota. Apuntes para una sistematización de las grafías de las nasales en la escritura ibérica». Emerita, XLIX, Madrid, 1981, págs. 75-96.

J. UNTERMANN: «Der Iberische Buchstabe Y». *Navicula Tubigensis Studia in Honorem Antonii Tovar*. Tübingen, 1984, págs. 378-381.

(35) J. SILES: «Léxico de las inscripciones ibéricas de Sagunto». *Saguntum*, 12. Valencia, 1978, pág. 159, de qui segueix els criteris allí exposats.

(36) SILES: Op. cit. en la nota 10, núm. 766.

(37) SILES: Op. cit. en la nota 10, núm. 1278.

(38) SILES: Op. cit. en la nota 10, núm. 1310.

(39) A. OLIVER FOIX i V. PALOMAR MACIÀN: «Inscripciones ibéricas del Alto Palancia. Notas para el estudio de la latinización en Castellón». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7. Castellón, 1980, págs. 119-122.

(40) SILES: Op. cit. en la nota 10, núm. 927.

(41) SILES: Op. cit. en la nota 10, núm. 1260.

(42) A. TOVAR: «Léxico de las inscripciones ibéricas (celtibérico e ibérico)». *Estudios dedicados a R. Menéndez Pidal*, II. Madrid, 1951, pág. 312.

(43) UNTERMANN: Op. cit. en la nota 4, B.7.8.

J. UNTERMANN: «Inscripciones sepulcrales ibéricas». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 10. Castellón, 1984, pág. 112.

(44) SILES: Op. cit. en la nota 10, pág. 266, núm. 1.115.

(45) DE HOZ: Op. cit. en la nota 6, págs. 384-389.

trobem en nombre notable al llarg del territori pel qual s'estengué la cultura ibèrica. A les comarques septentrionals del País Valencià coneixem nombroses inscripcions ibèriques sobre pedra: tres a Canet lo Roig (46), una a Sant Mateu (47), una a Benassal (48), una a Les Coves de Vinromà (49), tres a Alcalà de Xivert (50), una a Cabanes (51), una a La Vall d'Uixó (52), una a Algimia de Almonacid (53), una altra possible de Jérica (54), i la de L'Alcora, encara inèdita (55).

Algunes d'aquestes inscripcions, com les de Canet lo Roig, Benassal i Cabanes, degueren ser esteles de forma prou semblant a la de Bell-Lloc; la majoria, però, han arribat a nosaltres massa mutilades com per a poder reconstruir la seua forma original. Algunes presenten també una cartela emmarcant el text, com les de Canet lo Roig II, Les Coves de Vinromà, Benassal i Alcalà de Xivert. Cap d'aquests epígrafs, però, presenta l'estructura d'una doble cartela, amb un espai intern potser reservat per a la decoració. Igualment, cap de les esteles ibèriques conegudes en terres valencianes al nord del riu Palància presenta motius decoratius o ornamentals (56), i en això aquest grup que es concentra majoritàriament a les comarques del Maestrat i de la Plana Alta es diferencia del grup pròxim del Baix Aragó (57). D'altra banda, l'existèn-

UNTERMANN: Op. cit. en la nota 43, pàgs. 113-115.

J. SILES: «Sobre la epigrafia ibèrica». Epigrafia Hispánica de época romano-republicana. Zaragoza, 1986, pàgs. 41-42.

(46) D. FLETCHER VALLS i V. GINER SOSPEDRA: «Tres lápidas ibéricas de Canet lo Roig (Castellón)». Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, L. Castellón, 1974, pàgs. 138-156. Em limito a donar les referències bibliogràfiques originals, a excepció dels casos en què s'han plantejat noves lectures.

(47) V. MESEGUER FOLCH i D. FLETCHER VALLS: «Inscripción ibérica de Sant Mateu (Castellón de la Plana)». Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, LVII. Castellón, 1981, pàgs. 203-209.

(48) I. BALLESTER TORMO: «La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el año 1935 a 1939». Valencia, 1942, pàgs. 132-133.

D. FLETCHER VALLS: «Textos ibéricos del Museo de Prehistoria de Valencia». Serie de Trabajos Varios del S.I.P., 81. Valencia, 1985, pàg. 24. lám. XL.

(49) D. FLETCHER VALLS: «Nuevas inscripciones ibéricas en la región de Valencia». Archivo de Prehistoria Levantina XIII. Valencia, 1972, pàgs. 107-108. La segona inscripció del mateix jaciment citada en la bibliografia, un ex-vot, és possiblement una falsificació; fou publicada per: A. OLIVER FOIX: «Epigrafia ibérica de la provincia de Castellón». Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 5. Castellón, 1978, pàg. 278, núm. 19.

(50) A. VALCARCEL: «Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia». Boletín de la Real Academia de la Historia, VIII. Madrid, 1862, pàgs. 10-11. lám. 1, núms. 12, 13 i 15: Dues trobades al Corral del Roig, i una tercera trobada en la partida de Polpis. Aquesta darrera serà citada en 1906 pel Baró d'Alcañiz com a procedent d'un replegament format per les muntanyes de Xivert i Emborró; aquesta notícia serà recollida a la vegada per C. Sarthou a la seua «Geografía de la Provincia de Castellón», i sobre ella, ja darrerament, A. OLIVER, op. cit. en la nota 47, pàg. 286, interpretarà que es tractava d'una quarta inscripció procedent d'Alcalà de Xivert, quan en realitat es tracta de la procedent de la partida de Polpis amb una altra denominació. Vegeu al respecte: F. ARASA I GIL: «El Maestrat en época romana». I Congrés d'Història del Maestrat. Vinaròs, 1987, pàg. 129.

(51) F. FITA: «Lápidas ibéricas en Cabanes y romanas en Almenara, Villarreal y Tarragona». Boletín de la Real Academia de la Historia, LXIV, Madrid, 1914, pàg. 193.

(52) A. OLIVER, J. A. CASABO i J. L. ORTEGA: «Nuevas inscripciones ibéricas en La Vall d'Uixó». Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 9. Castellón, 1982-83, pàg. 248.

(53) OLIVER i PALOMAR: Op. cit. en la nota 39, pàgs. 119-122.

(54) A. MIRALLES DEL IMPERIAL: «Crónica de Castellón de la Plana». Madrid, 1868, pàg. 34.

(55) La recull D. Fletcher en els quadres-resum de treballs de textos ibèrics: D. FLETCHER VALLS: «Els Ibers», Valencia, 1983, pàg. 67. FLETCHER: Op. cit. en la nota 5, pàg. 292.

(56) UNTERMANN: Op. cit. en la nota 4, pàg. 111. Un cas a banda fóra el de la dama d'Ares del Maestre, l'únic exemplar de relleu ibèric sobre pedra conegut fins ara en terres valencianes al nord de Sagunt: I. BALLESTER TORMO: «La labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el año 1935 a 1939». Valencia, 1942, pàgs. 129-132.

OLIVER FOIX: Op. cit. en la nota 49, núm. 268-269.

(57) Vegeu principalment: F. MARCO SIMON: «Las Estelas de tradición indígena del Museo de Teruel». Teruel 52. Teruel, 1974, pàgs. 93-103.

F. MARCO SIMON: «Nuevas estelas ibéricas de Alcañiz (Teruel)». Pyrenae XII. Barcelona, 1976, pàgs. 73-90.

F. MARCO SIMON: «Las estelas decoradas del convento Caesaraugustano y Cluniense». Caesa Augusta 43-44. Zaragoza, 1978

P. ATRIAN JORDAN: «El yacimiento de Torre Gachero (Valderrobres) y las estelas ibéricas del Museo de Teruel». Teruel 61-62. Teruel, 1978, pàgs. 157-178.

M. MARTIN-BUENO i M. PELLICER CATALAN: «Nuevas estelas procedentes de Caspe (Zaragoza)». Habia 10-11. Sevilla, 1979-80, pàgs. 401-420. Es tracta d'un focus fonamentalment anepígraf d'uns trenta exemplars que s'estén pels termes municipals d'Alcañiz, Calaceit, Casp, Cretes, Valdetormo, Vallderoures i Xiprana.

cia d'aquestes concentracions no pot fer-nos oblidar la presència d'altres troballes pròximes com les tres inscripcions de La Iglesiasuela del Cid (58), l'important focus epigràfic de *Saguntum* (59) o les troballes ja més llunyanes de Caudete de las Fuentes (60) i Sinarcas (61).

Quant al problema de la datació, la majoria de les inscripcions conegudes no compta amb un context arqueològic clar que permeta fer precisions cronològiques. En els casos en què coneixem el jaciment arqueològic exacte on s'han trobat, es tracta d'un assentament ibèric, com ara el de l'estela de Bell-Lloc. Així, tenim que la inscripció de Benassal es va trobar a les proximitats del poblat ibèric existent en el Castell de Corbó; la de Les Coves de Vinromà aparegué igualment en el poblat ibèric dels Tossalets; les tres d'Alcalà de Xivert es van trobar en dues necròpolis ibèriques existents a les partides de Polpís i del Corral del Roig, segons pot deduir-se de la descripció que en fa A. Valcárcel; la de Cabanes podria haver estat trobada igualment en una de les necròpolis ibèriques conegudes a la zona de la Ribera; la de la Vall d'Uixó es trobà en una de les necròpolis del poblat ibèric de la Punta; i la d'Algimia de Almonacid es va trobar en un assentament ibèric (62).

Recentment, alguns investigadors han plantejat que la informació proporcionada pels textos ibèrics de caràcter sepulcral no deu ser molt diferent de la que trobem en els epitafis llatins (63). D'aquesta manera, el formulari contingut en aquesta mena de textos seria, en esquema, bastant semblant en ambdós casos. Aquest fet permetria una aproximació cronològica dels epígrafs ibèrics de caràcter funerari a l'època romana; així, les esteles ibèriques podrien datar-se, almenys en la seua major part, entre els segles II-I. Una datació semblant convindria a la proposada per altres autors mitjançant uns altres criteris (64), i també al fet que algunes inscripcions ibèriques presenten noms llatins (65).

Aquesta datació, però, tot i que sembla la més adient, planteja alguns problemes, com ara el fet de l'escassetat de l'epigrafia llatina d'època republicana, la qual, a més,

(58) F. ARASA I GIL: «El morrón del Cid (La iglesiasuela del Cid)». Teruel 70. Teruel, 1983, pàgs. 69-72, lám. III, núm. 3-4, amb tota la bibliografia anterior.

(59) Vegeu fonamentalment: SILES: *Op. cit.* en la nota 34.

F. ROCA RIBELLES: «Nuevos restos epigráficos del Término de Sagunto». *Arse* 19. Sagunto, 1984, pàgs. 57-58.

D. FLETCHER VALLS: «Sagunto 28. Inscripción ibérica sobre piedra procedente de Sagunto». *Arse* 19. Sagunto, 1984, pàgs. 4-11, qui cita 20 inscripcions ibèriques procedents d'aquesta ciutat i els seus voltants.

Posteriorment se n'han afegit dues més:

F. ROCA RIBELLES: «Epigrafía de Sagunto». *Arse* 21. Sagunto, 1986, pàgs. 68-69.

(60) FLETCHER VALLS: *Op. cit.* en la nota 48, pàg. 19, fig. 44, lám. XXI; VILLARES III.

(61) P. BELTRAN VILLAGRASA: «La estela ibérica de Sinarcas». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XXVI. Madrid, 1947, pàgs. 246-259.

FLETCHER VALLS: *Op. cit.* en la nota 48, pàg. 18, fig. 42, lám. XXXVIII.

(62) Les tres inscripcions de Canet lo Roig es van trobar en un lloc idoni per la existència d'un poblat ibèric, però l'escassetat de restes ceràmiques d'aquesta època no permet confirmar la seua existència; a alguns centenars de metres existeix una vila romana, però sembla arriecat establir una relació entre els epígrafs i aquest hàbitat.

(63) SILES: *Op. cit.* en la nota 45, pàg. 40.

UNTERMANN: *Op. cit.* en la nota 4, pàgs. 111 i ss.

(64) J. MALUQUER DE MOTES: «Epigrafía prelatina de la Península Ibérica». Barcelona, 1968, pàg. 67, que les data majoritàriament entre els segles II-I, apuntant la possibilitat que algunes podrien datar-se en època imperial.

MARCO SIMON: *Op. cit.* en la nota 57, pàg. 91, qui les data entre el segle II i la primera meitat de l'I.

MARTIN BUENO I PELLICER CATALAN: *Op. cit.* en la nota 57, pàg. 419, on aquestes troballes es daten cap al primer terç del segle II a.C., assenyalant aquesta autors la improbabilitat de l'existència de peces amb inscripcions abans de l'arribada dels romans, fet que degué comportar l'inici d'un costum que romandrà des d'aleshores.

(65) J. SILES: «Iberismo y latinización: nombres latinos en epígrafes ibéricos». *Faventia* 3/1. Barcelona, 1981, pàgs. 97-113.

sembla tenir un caràcter majoritàriament públic i no funerari (66). A la ciutat de *Saguntum*, per exemple, no hi ha cap menció explícita d'un epígraf d'època republicana; la inscripció més antiga és de caràcter públic, i ha de datar-se amb posterioritat a la constitució de la ciutat com a municipi, ja en la segona meitat del segle I a. C. (67). L'ús de l'epigrafia llatina amb una decidida funció funerària, i el seu arrelament entre la població, comença en època d'August, i es generalitza al llarg dels segles I-II (68). Com que els epígrafs ibèrics sembla que apareixen majoritàriament associats a assentaments ibèrics, i aquests en general no perduren més enllà de mitjans del segle I a. C., resulta difícil associar ambdós fenòmens, almenys en el món rural. Ens falten, doncs, els models romans que podria haver utilitzat la població indígena. L'aparició de l'epigrafia funerària ibèrica podria haver estat, de fet, una manifestació autòctona, originada a partir de la regularització de l'alfabet ibèric després de la conquesta romana, però enquadrada en una tradició indígena.

En aquesta línia, A. Oliver assenyala com els ibers no utilitzaven elements per a indicar el lloc d'enterrament, apareixent per influència romana l'ús d'inscripcions. Així, l'aparició d'inscripcions ibèriques al nord del riu Millars seria conseqüència d'una major reticència dels Ilercaons a la romanització, mentre que la major concentració d'epígrafs llatins al sud d'aquest riu provaria la major receptivitat dels Edetans a la influència romana; la zona nord es romanitzaria més tardanament, mentre que la sur, més pròxima a la ciutat de *Saguntum*, assimilaria més ràpidament i intensa les influències romanes (69). Aquest plantejament, que l'autor situa en un context cultural diferenciat per a ambdós pobles, producte en part de distints influxos colonials, sembla excessivament simplista, ja que aïlla l'àrea de l'àmbit general de la cultura ibèrica, cercant diferències regionals a partir de manifestacions concretes a l'àmbit escriptuari. Així, si bé és cert que la zona atribuïda als Ilercaons no ha proporcionat pel moment inscripcions ibèriques sobre plom, suport escriptuari que utilitzen les inscripcions més antigues, no pot amagar-se el fet que les que apareixen sobre pedra — aparentment una de les manifestacions més tardanes de l'epigrafia ibèrica— s'estenen per quasi tot el territori ibèric, i que la ciutat de *Saguntum* —situada en el cor del territori edetà— és un dels focus més importants d'aquesta manifestació escriptuària. A més, la senyalització dels enterraments ibèrics —consistents majoritàriament en incineracions, com seguirà succeint amb les romans (70)— podria haver comptat amb

(66) Vegeu un estat de la qüestió a les actes de la reunió sobre Epigrafia Hispànica de època romano-republicana. Zaragoza, 1986, pàgs. 141 i ss. Es tracta majoritàriament de documents de tipus jurídic, com ara el decret de Lucius Paulus Aemilius sobre la *Turris Lascutana*, i la *Tabula Contrebiensis*; de mil·liaris com els de Manius Sergius (Lleida); o de dedicatòries com la de Marcus Iunius Silanus en Empúries.

(67) Es tracta de E. HÜBNER: Op. cit. en la nota 11, núms. 3.861-3.950.

BELTRAN LLORIS: Op. cit. en la nota 11, núm. 57.

(68) Per a *Saguntum*, vegeu, en general: BELTRAN LLORIS: Op. cit. en la nota 11, pàgs. 333-346.

(69) Aquests plantejaments han estat desenvolupats per aquest autor en diferents treballs: OLIVER FOIX I PALOMAR MACIÀ: Op. cit. en la nota 39, pàgs. 122-126.

A. OLIVER FOIX: «Incineraciones entre el río Ebro y el Palancia. Nuevas aportaciones para el estudio de los enterramientos ibéricos». Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses 8. Castellón 1981, pàgs. 248-250.

A. OLIVER FOIX: «La epigrafia ibèrica y romana como elemento sintomático de influencia cultural. Aportaciones al proceso escriptuario en la Edad Antigua». Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura LXI. Castellón, 1985, pág. 37.

(70) OLIVER FOIX: Op. cit. en la nota 69, pág. 250: «Con la romanización, la incineración entra en su etapa final, debido a que la nueva potencia mediterránea, Roma, no usa este tipo de enterramientos. Roma inhuma a los cadáveres (...). Con la plena entrada de esta zona en el

precedents de major antiguitat, donat que coneixen algunes esteles anepígrafes que podrien datar-se amb anterioritat a la presència romana, com ara les que constitueixen el focus anepigràfic del Baix Aragó (71), o potser la mateixa estela d'Ares del Mestre.

L'epigrafia funerària ibèrica, doncs, sembla una manifestació pròpia d'aquesta cultura, concentrada en una àmplia regió que s'estén per la meitat septentrional de la façana mediterrània de la Península, almenys de Vic a Lliria i de Binéfar a Sinarcas. La seua generalització al llarg dels dos primers segles de la presència romana en Hispània sembla, segons l'estat actual dels nostres coneixements, un fenomen originat en l'impacte cultural que aquesta suposa, però en línia amb una tradició autòctona de senyalització dels enterraments amb monuments de diversa índole per part de les «élites» locals, com ara el mateix monument de Binéfar (72).

---

mundo romano, (...) la incineración irá cayendo en el olvido. En esta zona no tenemos testimonios de que rebasara el cambio de Era. Tampoco tenemos testimonios, sin embargo, de que la inhumación en el cambio de Era estaba ya plenamente vigente» (sic). Sobre aquest tema, vegeu: A. AUDIN: «Inhumation et incinération». *Latomus* XIX, 1960, pàgs. 312-322 i 518-532.

(71) MALUQUER DE MOTES: Op. cit. en la nota 84, pàg. 67.

MARTIN-BUENO i PELLICER CATALAN: Op. cit. en la nota 57, pàg. 419; aquests autors assenyalen com la mentalitat que provoca la utilització de l'escriptura exenta i del relleu en les estèles és la mateixa.

(72) F. MARCO I V. BALDELLOU: «El monumento romano de Binéfar (Huesca)». *Pyrenae* 12. Barcelona, pàgs. 91-116.

